

Neoliberal Ekonomi ve Türkiye Tarım Politikaları Arasında Küçük Köylülüğün Dönüşümü: Edirne İli Örneği (1980-2015)*

Okan CEYLAN¹

Özet

Bu çalışma temel olarak 1980 -2015 arasında neoliberalizmin uluslararası aktörleri olan Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) tarım ekonomisi üzerindeki faaliyetleri ile Türkiye tarım politikaları arasında küçük köylülüğün sosyal ve ekonomik açıdan varlıklarını nasıl sürdürdüklerini ele almaktadır. Bu bağlamda küçük köylülüğün teorik yapısı, neoliberal sistemin Türkiye siyaseti ve küçük üreticilik üzerindeki etkilerini açıklanmaktadır. Mikro bir perspektiften, Edirne özelinde değişen demografik yapısı, tarımsal yapıları ve kırsal - kentsel alanlardaki tarım ve sanayi sektörlerinin etkileşimi Edirne'deki küçük köylülüğün sosyal ve ekonomik dönüşümü üzerinden açıklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırsal Alanlar, Serbest Piyasa Ekonomisi, Küresel Kapitalizm, Gıda, Tarım

JEL Sınıflandırması: N55, Q00, Q10

The Transformation of Small Peasantry between Neoliberal Economy and Turkish Agrarian Policies: The Example of Edirne Province (1980-2015)

Abstract

Basically, this study deals with how the small peasantry sustains its existence in terms of social and economic perspectives between the agricultural policies of Turkish Government and the activities of the International Monetary Fund (IMF), the World Bank(WB) and the World Trade Organization (WTO) which is the international actors of neoliberalism on agrarian economics. In this context, the theoretical structures of small peasantry and the influences of neoliberal system on Turkish politics and small peasantry are explained. From a micro perspective, specific to Edirne, changing demographic structures, agricultural structures and the interactions between agricultural and industrial sectors in rural and urban areas are explained over the social and economic transformation of small peasantry.

Key Words: Rural Areas, Free Market Economy, Global Capitalism, Food, Agriculture

JEL Classification: N55, Q00, Q10

1. Giriş

Sosyal bilimlerdeki kır ve kent çalışmalarında demografik hareketlilik, toplumsal, kültürel ve iktisadi dönüşüm en temel konular arasında yer almaktadır. Sosyolojik olarak tıpkı İbrahim Yasa'nın *Hasanoğlan* ile Mübeccel Kıray'ın *Ereğli* adlı

* Bu Çalışma 12-14 Eylül 2018 Tarihinde Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarafından Düzenlenen "XIII Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi'nde" sunulan Tebliğden Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

¹ Öğretim Görevlisi, Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, okan.ceylan@boun.edu.tr

eserlerinde olduğu gibi 1980 öncesinde köyün veya kentin coğrafi ve iktisadi gelişimi ayrı ayrı değerlendirilmektedir. Buna karşın, 1980 sonrasında Çağlar Keyder ve Zafer Yenal'ın *Bildiğimiz Tarımın Sonu*, Metin Özügürlü'nün *Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı* ve Abdullah Aysu'nun *Küreselleşme ve Tarım Politikaları* adlı eserlerinde kırsal alanların kentler ve bu kentler üzerinden küreselle sosyal, kültürel ve iktisadi bakımdan ilişkilendirilerek anlatıldığı görülmektedir.

Bu süreçte Türkiye'nin kentleşme ve sanayileşme alt yapısında bir iç faktör olarak kırsaldaki üretim tarzlarının ve üretim süreçlerinin değişimi yatmaktadır. Nitekim Eric Hobsbawm'ın "*Kapitalizmin Altınçağı*" olarak nitelendirdiği 1950'li ve 1960'lı yıllar ekonomik büyümenin, sosyal devletin ve toplumsal refahın arttığı yıllardır. Bu dönem ekonomide bir devlet korumacılığı olmakla beraber Türkiye tarımının kapitalist üretim süreçlerine de eklenildiği bir dönemdir. Bunu mümkün kılan ise tarımda "*Yeşil Devrim*" olarak adlandırılan gübre, petrol, makine ve tarımsal ilaç kullanımı ile üretimin artması ve 1948 Marshall Planından sonra karayollarının inşasıdır. Bu sayede Türkiye kırsalındaki çiftçiler artık ürünlerini kasaba borsalarında pazarlayarak küçük meta üreticisi olmuşlardır.

Buna karşın 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi sonrasında neoliberal sistemin aktörleri olan Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası'ndan gelen taleplerle Türkiye, 24 Ocak 1980 kararları doğrultusunda neoliberal sisteme eklenmiştir. Tarım sektörü özelinde 1980 sonrası Türkiye kırsalı tarımsal girdiler, krediler ve ürün fiyatları üzerinden uluslararası serbest piyasa ekonomisinin koşullarına tabi olmuş ve gündelik yaşamda dahi ekonominin merkezi öneme sahip olduğu bir kırılmayı yaşamıştır. 1980 öncesinde devlet müdahaleciliği ve korumacı politikaların gölgesinde çalışan kurumlar ve iktisadi bir düzen varken 1980 sonrası dönemde ihracat odaklı bir pazarlama ve ticaret var olmuştur (Keyder ve Yenal, 2013: 37).

Bu çalışmada neoliberal sistem ve onun doğurduğu çok uluslu şirketlerin ülkelerin tarım ekonomileri üzerindeki olumsuz etkilerini Türkiye üzerinden mikro düzeyde Edirne ölçeği üzerinden incelenmektedir. Türkiye'de modern tarım tekniklerinin kullanımının, küreselle bütünleşen kent pazarlarının durumunun ve sanayileşmenin tarımsal faaliyetler üzerindeki etkilerinin en iyi görülebileceği illerden biri Edirne'dir. Bu çalışmanın temel amacı neoliberal ekonomi ve Türkiye tarım politikaları arasında Edirne'deki küçük köylülüğün değişen demografisi, dönüşen tarımsal yapıları ve gündelik yaşamda sanayileşen kentler ve bu kentlerin pazarları ile kurulan iktisadi ilişkilerle küçük köylülüğün kendi varlığını hangi sosyal ve ekonomik koşullarda sürdürmeye çalıştığını açıklamaktır.

2. Materyal ve Yöntem

Araştırmada konuya ilişkin kaynakça TÜİK tarafından yayınlanan tarımsal yapı ve üretim istatistikleri, TBMM Zabıt Cerideleri, Edirne İlindeki yerel basın ve küçük köylülüğün sosyolojisini ve tarım ekonomisini ele alan eserlerden oluşmaktadır. Küçük köylülüğün dönüşümünü makro düzeyden mikro düzeye doğru ele alan bu çalışmada ilk olarak neoliberal sistemin tarım ekonomisi ve bu sürecin Türkiye'de

ortaya çıkışı ayrıntılarıyla incelenmektedir. İkinci olarak da 1980-2015 arasında disiplinler arası bir bakış açısıyla Edirne tarımındaki küçük köylülerin gündelik yaşamlarında neoliberal sisteme maruz kalma noktaları, bu duruma gösterdikleri uyum ve tepki incelenmektedir. Tarımsal dönüşüm sürecini de daha net görebilmek için tablolarda 10'ar yıllık dönemler verilmektedir. Ayrıca Edirne ilinde küçük işletme olarak 50 hektardan daha küçük olan tarım işletmeleri kastedilmektedir. Bu durumda 27.472 tarım işletmesinin yaklaşık %98'i küçük tarım işletmeleridir (ÇKS, 2017). Metinde küçük köylülük, küçük üreticilik ve küçük çiftçi haneleri gibi kullanılan terimler aynı anlamdadır.

3. Bulgular ve Değerlendirme

3.1. Geleneksel Köylülükten Küçük Meta Üreticiliğine Geçiş

Tarım insanların artık ürünlerini pazara satmalarıyla bir yandan besin zincirinin temelini oluştururken diğer yandan da sanayiye hammadde sağlayan bir sektördür. Tarım hem doğal afetlerden hem de devletin iktisadi politikalarından ve piyasa koşullarından etkilenmektedir (Gaytancıoğlu, 2009: 11-16). Chayanov'a göre ise köylüler kardan ziyade geçimlik tarımla uğraşırlar. Köylüler birikim yapamadıkları gibi üretim üzerinde de denetim kuramazlar. Kapitalizmden sonra ise pazarla bütünleşmiş köylüler ticaret sermayesince küçük meta üreticisine dönüştürülerek sermayenin kontrolüne girerler. Theodor Shanin de köy toplumlarının sosyal ve ekonomik açıdan durağan oldukları için doğa, pazar ve devlet gibi aygıtların köylüleri dönüştürdüğünden bahseder. Geleneksel köylülüğün küçük meta üreticisine dönüşümünde Samir Âmin'e göre iki etken vardır. Bunlar sermaye ve devletin üretim sürecine müdahalesidir. Köylüler üretim araçlarına sahip olsalar bile üretim ve fiyatlar temelinde ne üreteceğine karar verememektedir (Kentel ve Emre, 2017:10). Ploeg'e göre tarım birbirine zıt üç temel doğrultuda gelişmiştir. Birincisi aile emeği ile üretim araçlarına sahip köylülerin hem pazara yönelik küçük meta üretici olduğu hem de geçimliliğini sağladığı köylü tarımıdır. İkincisi, devletin tarım politikalarını, kredilerini ve tarım teknolojisini kullanarak pazara yönelik üreten girişimci tarımdır. Ayrıca modern teknolojiyle ihracat odaklı üreten ve ücretli emek de kullanan şirket tarımıdır (Kentel ve Emre, 2017:15).

Hem Yapısalcı Marksist ekol hem de Modernleşme ekolü kapitalizmin kırsal tarıma girişiyle bazı besinlerin pazardan satın alındığı metalaşmayı öngördü. Bu bağlamda iki tip köylülük düşünüldü. İlki topraksız kalarak işçi olup emek gücünü satarak geçinen köylülerken ikincisi ise toprak satın alarak tarımda kapitalistleşen köylülerdi. Bu durum ABD ve Japonya'da olsa da dünyanın birçok yerinde geleneksel köylüler küçük meta üreticileri olarak yaşamayı başardılar (Kentel ve Emre, 2017:9). Hatta E. Hobsbawm'da 20. asrın en önemli gelişmelerinden biri köylülüğün ölümüdür der. Ancak Ortadoğu ve Türkiye'de köylülüğün sayısal olarak azalmış olsa da yaşadığını belirtir. Geleneksel köylülük yok olmaya yüz tutsa da bir başka taraftan var olma mücadelesi vermiştir. Köylülüğü yaşatan ise sanayi, hizmetler ve ticaret gibi tarım sektörü dışında çalışıp gelir elde etmektir (Kentel ve Emre, 2017:20).

3.2. Neoliberalizmin Siyasi Arka Planı ve Türkiye

1970'li yıllarda Vietnam Savaşı ve Petrol Kriziyle birlikte ABD'de oluşan ekonomik durgunluk 1944'te Bretton Woods'un altın ve dolar merkezli sabit kurunu sarsmıştır. İngiltere'de Thatcher ve ABD'de Reagan Keynes'in iktisadi politikalarının terkedilip serbest piyasa ekonomisini talep etmişlerdir. Böylece sabit kur yerini dalgalı kur mekanizmasına bırakmaktadır. Piyasa köktenciliği ile kamu harcamalarının kısıldığı, uluslararası sermaye hareketlerinin liberalleştiği, özelleştirmeler yoluyla devletin ekonomide küçülüp sosyal devlet ve refah toplumu uygulamalarına da son verilecektir. 1978 Washington Mutabakatı ile IMF ve Dünya Bankası aktörlüğünde serbest piyasa ekonomisi etkinleştirilmiştir (Pamuk, 2012:265). Hatta 1990'da Sovyetler Birliği'nin dağılışıyla beliren küresel kapitalizm IMF, Dünya Bankası ve DTÖ tarafından ulus aşırı şirketleriyle tüm dünyayı serbest pazar ekonomisinin içine çekilmiştir (Aysu, 2008:10). 1980 sonrası neoliberal dönemde Avrupa ve ABD sadece üretim girdilerini üretip pazarlamakla kalmamış tohumdan üretime, ürünü işlemeden sofraya kadar ulus aşırı şirketleri aracılığıyla dünya tarım piyasalarına egemen olmuşlardır. (Aysu, 2008:13)

1990'lar kurumsal ve diplomatik düzeyde neoliberalizmin Türkiye'de inşa yıllarıdır. 1999'da Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP) adıyla DTÖ, IMF ve AB Gümrük Birliği Antlaşmaları hem tarımın dış politik çerçevesini çizmekte hem de yeni tarım politikalarının simgesi olmuştur. ARIP'in amacı tarım sektöründe serbest piyasa ekonomisini hâkim kılmaktır. Böylece tarımsal girdilerin fiyatları serbest piyasa koşullarında belirleniyor, tarım sübvansiyonları kaldırılıyor ve çiftçilerin güvencesi konumundaki tarım kredi ve tarım satış kooperatiflerinin yeniden yapılandırılmasıyla tarım ve gıda ticareti liberalleştirilmiştir (Keyder ve Yenal:198). Ayrıca, Şeker ve Tütün Yasalarıyla şekerpancarı ve tütün üreticileri üretimden koparılmış, fabrika işçilerinin işsiz kalmış ve hayvancılık zarar görmüştür. Tarımsal kredi faizleri yükseltilmiş, kamu iktisadi teşekkülleri özelleştirilmiş ve de ürünlerdeki taban fiyat uygulamaları önemli ölçüde kaldırılmıştır (Aysu, 2008:15). Böylece Türkiye tarımı özelleştirmelerin ve ithalat serbestisinin olduğu yeni istikrar programlarıyla karşılaşmıştır (Kentel ve Emre, 2017:72). ARIP doğrudan gelir desteğini öngörmektedir. Hâlbuki bu destek üretimden ziyade çiftçinin gelirini arttırıcı, sosyal ve mülke verilen bir destektir (Keyder ve Yenal: 2013: 203-210; Aysu, 2008:146). Doğrudan Gelir Desteği (DGD), 2001'de Standby Antlaşması çerçevesinde IMF'ye verilen niyet mektubunda var olan destekleme politikalarının kamuya yük getirmesi, küçük üreticiye ulaştırılamaması ve serbest piyasa ekonomisini bozduğu gerekçesiyle kaldırılarak DGD'ye geçildiği belirtilmektedir (Gaytancıoğlu, 2009: 48-50).

DGD tarımsal alt yapı sorunlarını çözmüş olan gelişmiş ülkeler için uygulanması yerinde bir destektir. Dünya'daki ürün fiyatları gelişmiş ülkelerin artık ürününü pazarladıkları fiyatlardır. Bunların tespitinde gelişmiş ülkeler kendi içlerinde gözettikleri maliyet, kazanç ve insanca yaşam payının dünya ürün fiyatlarının oluşumunda görebilmek mümkün değildir. Buna karşın az gelişmiş ülkelerse üreticisini fiyat yönünden desteklemeyip dünya fiyatlarını esas alan bir politika benimsemektedir. Artan maliyetler karşısında dünya fiyatlarıyla baş edemeyen az

gelişmiş ülke çiftçileri gittikçe tarımdan koparak çareyi kentlere göçte bulmakta ve yoksulluk da kentlere taşınmaktadır. Sonuçta az gelişmiş ülkeler gıdada giderek bağımlı hale gelmektedir (Aysu, 2008:12-14). Diğer bir ifade ile kırsaldan kentlere doğru yapılan bu göç borçluluk, işsizlik ve yoksulluğu doğuran tarımın küreselleşmesinin ve neoliberal sistemin doğurduğu mülksüz kalmanın da sonucudur (Öztürk ve Kart, 2017:167). 2005'ten itibaren de akaryakıt ve gübre gibi tarımsal girdi desteği ve ürün desteğine ağırlık verilmektedir. 2005 yılında dekar başına 2.40 TL olan mazot desteği 2011 yılında 3.75 TL'ye yükselirken 2005'te dekar başına 1.60 TL olan gübre desteği 2011'de 4.75 TL'ye çıkmıştır (TZOB, 2007-2011 Rapor; Keyder ve Yenal, 2013:204). Bir anlamda köylülere verilen destekler 1980 öncesinde göre azalmış, reel ücretler gerilemiş ve kırsaldaki yoksulluk daha da artmıştır (İncekara ve Mutlugün, 2016: 363).

Ayrıca, 2001'de Türkiye'deki bankacılık ve finans sektörü ekonomik krizden çok etkilenmiştir. Enflasyon ve faizler yükselmiş, işsizlik ve yoksulluk artmıştır. Dünya Bankasından Kemal Derviş'in ekonomiden sorumlu devlet bakanı olarak gelmesiyle IMF destekli hazırlanan programda uzun vadede yapısal ve kurumsal değişiklikler ön görülmüştür (Pamuk, 2012:285). Bu dönemde Dünya Bankası'nın talebi ile Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinin çiftçi ile bağının kopararak özelleştirildiği ve etkisizleştirildiği görülmektedir. 1980'de 400.000'den fazla üyesi bulunan ve 703 kooperatifi denetleyen 33 Tarım Satış Kooperatifi Birliği mevcuttur. Bu kooperatifler 1935 yılından beri piyasaları düzenlemek, üreticilerin depo sorunlarını çözmek ve çiftçinin ürünlerini değer fiyatından iç ve dış piyasalarda pazarlanmasından sorumlu olmuştur. 1980 sonrası teşvik düzeyleri azalsa da 2000'ne kadar sınırlı devlet desteğinden yararlanmışlardır (Keyder ve Yenal, 2013:61). Böylece Türk çiftçisi serbest piyasadaki ekonomik kriz ve fiyat dalgalanmalarına karşı korunmasız bırakılmıştır. Üretim süreçlerinde ise neoliberal düzen kamu, çiftçi ve tüketici zincirini kırarak şirket-çiftçi ve şirket-tüketici zincirini ortaya çıkarmıştır (Aysu, 2008:13-15).

1980'lerde tohum ve gübre serbest piyasaya bırakılmıştır. Tohum hazırlama ve pazarlamada ise özel firmalar 1990'larda ortaya çıkmıştır. Daha öncesinde ise ilk olarak 1984 yılında TİGEM mısır ve soya tarımını geliştirmek için sözleşmeli ekime başlamıştır. (Özüğurlu, 2013:111). 2000'lerin başında Küreselleşen dünya tüm üretim kaynaklarını ani ve yoğun şekilde pazarın işleyişine bağımlı kılarken bir yandan da hâkim piyasa güçlerini ve küresel ağları ortaya çıkarmıştır. Bugün Türkiye'de tohum pazarının %40'ı özel tohum şirketlerinin elindedir. Sayıları 660'ı bulan tohum firmalarının 640'ı yerli 17'si yabancı ve 3'ü de yerli-yabancı ortaklığı ile faaliyet göstermektedir. Pioneer, Novartis Bayer, Cargill ve Dupont gibi özel şirketler tohum piyasasını ele geçirmiştir (Kentel ve Emre, 2017:96).

Uluslararası sermaye ve ticaret ortamında gübre ve tarım ilacı gibi tarımsal girdilerin üretiminde ve ticaretinde Monsanto, Dow, DuPont, Corgill, ADM, Continental, Bunge, Green Giant gibi şirketler birçok tarım ürününün tedarikinde dünya piyasalarında tekel oluşturmuştur (Keyder ve Yenal, 2013:33). 2000'lerde Türkiye tarımında sertifikalı tohum kullanım oranı %43, gübre kullanım oranı % 83 iken tarımsal mücadelede kimyasal ilaç kullanımı ise %70'lere yakındır (Kentel

ve Emre, 2017:96). Kullanılan gübrenin %52'si ülkemizde üretiliyorken geri kalanı ise Rusya, Bulgaristan, Ukrayna ve Romanya'dan ithal edilmektedir. Bu yüzden de uluslararası düzeyde gübrenin hammadde fiyatları, döviz kurları ve gübre tekeli elinde bulunduran şirketler gübre fiyatlarını etkilemektedir (Keyder ve Yenal 2013:). 1990'larda Türkiye'de kullanılan gübrenin %16'sı fosforlu, %21'i azotlu ve % 52'si potaslı gübredir. Toplam gübre kullanım miktarı ise 10.985.321 tondur. 2000'lerde ise toplam gübre kullanımımız 9.709.854 tondur. Bunun yanında tarım ilaçlarına bakıldığında ise 725 milyon dolarlık bir pazarı vardır. 2011 yılında Türkiye'de 40.000 ton tarım ilacı kullanılmıştır. Türkiye'de %90'nı ithal olan tarım ilaçları pazarında % 20'lik pay Hektaş'a aittir. Onu Bayer ve Sygenta şirketleri takip eder. Türkiye'de tarımsal ilaç ithalatında ise 350 kadar şirket bulunmaktadır (Kentel ve Emre, 2017:96).

3.3. Neoliberalizm ve Türkiye'de Küçük Köylülük

Küçük köylülük 50 hektardan daha az yer işleyen küçük meta üreticisi olarak pazarla bütünleşmiş geçimlik üretim yapan işletmelerdir.1980 sonrasında bu çiftçiler dünya çapında tekel oluşturmuş olan bu şirketlerle pazarlamada ve tarımsal girdi temininin de karşı karşıya geldiklerinde onların dayattığı fiyat koşullarını kabul etmek zorunda kalmaktadır. Ayrıca tarım kredisi piyasasının ticari bankalara terk edilmesi piyasada eşitsiz bir ilişki yaratmaktadır. Ürün fiyatlarındaki dalgalanmalar ve yüksek tarımsal girdiler neticesinde artan maliyetler küçük üreticiyi borçlanma döngüsünün içine sokmuştur. Bu da tarım kesimindeki küçük üreticinin ücretli işçi olmadan da kapitalist üretici ağları içinde emeğinin nasıl sömürüldüğünü göstermektedir (Keyder ve Yenal, 2013:35). Çiftçilerin yaklaşık %70'i ev, araba ya da tarla satın alma gibi yatırımlarda kendi öz kaynaklarıyla banka kredilerini birleştirerek yatırım yapabilmektedir (Kentel ve Emre, 2017:108). Yüksek faizli banka kredileri ve tarımsal girdilerle çiftçinin maliyetleri artıyorken serbest piyasa ekonomisindeki fiyattan ürününü pazarlayan çiftçi zarar etmiştir. Bankalar buna çiftçi borçlarının taksitlendirilip uzun vadeye yayarak çözüm bulmuştur. Borç sarmalı içindeki çiftçiler üretimleriyle ancak bir önceki yılın borçlarını ödeme gayretinde olup o yıl kullandıkları tarımsal girdileri de krediyle alıp bir sonraki yıla yine borçlu gireceklerdir (Gaytancıoğlu, 2009:58). Büyük süpermarketler, bankalar ve uluslararası tarım şirketleri tarım piyasasında temel aktörlerdir. Bu durumda çiftçiler tarım sektöründeki üretim ve ticari faaliyetlerinde yaşadıkları ciddi belirsizlikler ve güvensizlikler karşısında tarım için kumar sözcüğünü sık sık kullanır olmuşlardır. Kumar ile tarif ettikleri kendi sosyal ve ekonomik hayatları üzerinde olumsuz etki bırakan ve hızla değişen pazar mekanizmasıdır (Keyder ve Yenal, 2013:55).

Artan tarımsal teknoloji, krediler ve zirai ilaçlar her ne kadar tarımsal üretimi arttırsa da bunlar çiftçilerin ekonomilerini küresel kapitalizme açan ve onları endişe ve belirsizliklere sürükleyen mekanizmalardır. Toprak, tohum, emek ve tarımsal girdiler üzerindeki yoğun metalaşma Türkiye tarımındaki bağımsız üreticiliğin devamlılığı açısından sorundur (Keyder ve Yenal, 2013:154-155). Bunlara rağmen küçük köylülüğün yaşadığı ekonomik sistemle uyumlu olmasını sağlayan toprağa sahip olması ve aile emeğinin örgütlenmesiyle üretimdir Chayanov'a göre de küçük

köylülüğün değersizleştirilen emeğiyle sermayeye rağmen özgürlüğünü koruyabilme çabası verdiği görülür. Chayanov'un da dediği gibi "bir beygir gibi çalışıp bir serçe kadar tüketebilme" ya da Kautsky'nin dediği gibi "küçük köylünün en iyi bildiği şey aç kalma sanatıdır"(Kentel ve Emre, 2017:7-12).

Türkiye'de serbest piyasa koşulları altında kar oranları düşen köylüler 1980 ve 1990'lı yılların ilk yarısında köyden kente göç ederek tarım sektöründen kopmuştur. 1995'ten itibaren başlayıp günümüzde de devam eden tarımdan kopuş ise köyde terk etmeden tarımdan uzaklaşmak şeklinde olmaktadır (Özügür, 2013: 104). Bir anlamda Türkiye'de geçimlik tarımdan ticari tarıma geçiş artan maliyetler ve serbest piyasa ekonomisinin getirdiği riskler karşısında kendi sosyal ve ekonomik geleceğini giderek daha güvensiz hisseden çiftçi aileleriyle hızlanmış durumdadır (Keyder ve Yenal, 2013:55). Toplam nüfus içerisinde kır nüfus oranı ve kent nüfus oranı karşılaştırıldığında 1950'de nüfusun % 25'i kentlerde %75'i köylerde yaşıyorken 1970'te ise nüfusun % 38,5'i kentlerde %61,5'i köylerde yaşamaktadır. 2000'lerde ise nüfusun % 64,9'u kentlerde %35,1'i köylerde yaşamaktadır. Tarımda yaşanan tüm bu demografik dönüşüm neticesinde köylerdeki 30 yaş altı genç nüfus tarım dışı sektörler yöneline yönelirken tarımsal faaliyetler ise çoğunluğu orta yaş üstü ve eğitim seviyesi düşük yaş grubuna kalmıştır (Özügür, 2013:96). 2001 Tarım Sayımına göre kırsalda yaşayıp da tarımsal faaliyette bulunmayan ailelerin kırsal nüfus içindeki oranları Türkiye genelinde 1980'de %10,5 1990'da % 16,5 2001'de ise 39,6'dır. Bu oranların en çarpıcı olduğu bölge Marmara Bölgesidir. Öyle ki bu oranlar 1980'de %12,2 1990'da %58,6 ve 2001'de ise %117,3 (TÜİK, 2001; Kentel ve Emre, 2017:80) Bu bölge içerisinde de sanayi bölgelerine yakın olup da ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayalı olan tarımdaki değişimlerin en net gözlemlenebileceği illerin başında Edirne gelmektedir.

4.1. 1980 Sonrası Edirne Nüfusu

Tablo 1. Edirne ve Çevresinde Sanayileşen Şehirlerin Yıllara Göre Nüfus Sayımları (1980-2013)

İl/İlçe	1980	1990	2000	2009	2013
Edirne	363.286	404.599	402.606	395.463	398.502
Kır	153.236	210.421	230.908	264.213	279.508
Kent	210.050	194.178	171.698	131.250	119.074
Lüleburgaz	74.129	93.060	117.606	131.438	138.827
Çorlu	77.921	104.303	179.033	243.285	225.540
Çerkezköy	23.970	41.317	82.685	154.298	113.134

Kaynak: TÜİK 2000; 2014

1985 sonrası dönemde neoliberalizmin tarım sektöründe yarattığı geçim sıkıntısı ve yoksulluk kırdan kente göçü tetiklemiş ve Edirne'de kır-kent nüfus oranları değişmeye başlamıştır. Edirne kırsalının son 30 yılda göç verdiği kentler arasında Edirne'deki kentsel alanlar olmakla birlikte ağırlıklı olarak İstanbul, Çorlu, Çerkezköy ve Lüleburgaz gibi Trakya'nın diğer il ve ilçeleri gelmektedir. 1980 sonrasında gelişen sanayi kolları ve ticaretle Çorlu, Çerkezköy ve Lüleburgaz'ın nüfusu artış göstermiştir. Bu kentlerin nüfus artışı doğurganlıktan ziyade aldıkları

göçlerle olmuştur. İstanbul'un artan nüfusu, fahiş düzeyde değerlenen arsalar ve yoğun trafiği neticesinde büyük firmaların bazıları da işyerlerini rekabetin daha düşük olduğu bu ilçelere taşımaktadır.

1990-2000 arası dönemde ise Edirne kırsalının daha çok il dışına göç verdiği görülür. Bu İkinci Dünya Savaşı yıllarından sonra Edirne kırsalında görülen ikinci en düşük nüfustur. 2000 yılından sonra Edirne kırsalı giderek yaşlanmış ve doğurganlığı azalmıştır. Neticede köy nüfusu azalıp köylerin ilçe merkezleriyle ulaşımını gelişince köylerde okul ve sağlık evi gibi kamu hizmetlerinin de azaldığı görülmektedir.

1985-2000 arası göç köylerin nüfusunu azalttığı ve çiftçi yaş ortalamasını arttırdığı gibi kırsaldaki genç nüfusu da tarım ekonomisinden ve köylülükten koparmıştır. Bunun en büyük sakıncası ise tarım kültürünün gelecek kuşaklara aktarımını güçleştirmesidir. Bu tecrübe tarımsal üretimde en az iklim koşulları ve girdi kullanımı kadar önemlidir. Serbest piyasa ekonomisindeki geçim sıkıntısına köylülerin verdiği en önemli tepki kırsaldan göç olup göçün bir tür kurtuluş olarak da gelecek kuşaklara aktarılmasıdır. Bir anlamda neoliberalizm küçük köylünün emeğini değersizleştirerek sosyal ve ekonomik aidiyetlerini derinden etkilemiş onları işlerine karşı yabancılaştırmıştır. Tarım ekonomisinde en önemli sermaye olan beşeri sermaye hem fizikken hem de psikolojik olarak kaybedilmektedir. Buna göre 1990 yılında 42, 318 olan çiftçi hane halkı sayısı, 2001'de 37, 816'ya ve 2015'te ise 27,472 civarına düşmüştür. (TÜİK 1992; TÜİK 2002; ÇKS 2017)

4.2. Edirne İli Tarımsal Yapıları (1980-2015)

Tablo 2. Belirli Yıllarda Edirne'de En Çok Üretilen Ürünlerde Ekim Alanları (1) (ha) ve Üretim (2) (ton) Meyve Ağaçları sayı adedi (1) ve üretim (2) olarak

Ürünler	1980	1990	2000	2007	2015
Genel (1)	269.198	351.353	350.257	326.938	314.449
Genel (2)	864.009	1.066.088	1.169.273	1.326.307	1.655.186
Tahıl (1)	137.913	206.333	243.502	221.645	203.754
Tahıl (2)	384.066	693.213	875.687	1.084.395	1.319.846
Buğday (1)	118.740	173.820	202.616	168.335	137.235
Buğday (2)	327.728	608.495	722.533	706.750	500.260
Çeltik (1)	10.895	19.691	25.233	42.316	48.046
Çeltik (2)	32.920	37.978	93.975	322.411	386.907
Mısır (1)	4.600	1.632	3.930	1.595	10.380
Mısır (2)	14.768	10.678	16.222	12.129	432.132
Sanayi Bit.(1)	2.800	5.763	2.221	1.561	3.250
Sanayi Bit.(2)	67.048	215.363	119.784	69.521	18.409
Ş. Pancarı (1)	2.732	5.690	2.213	1.561	3.250
Ş. Pancarı (2)	66.996	215.302	119.777	69.521	18.409
Yağlı Toh.(1)	123.177	136.515	102.843	102.926	100.268
Yağlı Toh.(2)	176.886	136.383	161.196	169.166	232.642
Ayçiçeği (1)	117.077	135.556	102.528	102.477	98.406
Ayçiçeği (2)	172.620	135.897	161.063	168.031	226.573
Susam (1)	5.925	959	215	90	27

Tablo 2. Devamı

Ürünler	1980	1990	2000	2007	2015
Susam (2)	2.980	486	135	60	19
Baklagil (1)	2.883	1.859	983	781	373
Baklagil (2)	4.290	2.927	1.188	2.813	676
Fasulye (1)	2.270	1.481	688	525	219
Fasulye (2)	3.382	2.611	1.088	920	437
Yumru Bit.(1)	2.445	883	608	781	673
Yumru Bit.(2)	32.719	18.122	11.416	18.375	10.419
Soğan (1)	1.030	648	387	-	339
Soğan (2)	12.016	12.000	7.362	10.400	5.498
Patates (1)	1.066	115	120	69	43
Patates (2)	17.880	3.157	2.856	1.638	1.706
Sebze (1)	12.192	8.513	11.227	10.421	6.553
Sebze (2)	324.114	234.040	312.166	227.518	153.801
Kavun (2)	88.950	6.493	7.395	43.790	24.592
Karpuz (2)	158.550	114.140	128.810	113.350	77.828
Domates (2)	45.780	81.847	147.190	29.344	20.293
Meyve (1)	531.090	485.314	426.919	540.037	1.006.096
Meyve (2)	33.275	34.879	22.273	24.869	29.865
Ceviz (1)	13.920	11.580	17.587	102.177	268.306
Ceviz (2)	1.252	300	306	734	1.875
Badem (1)	44.630	44.105	41.995	43.355	119.862
Badem (2)	626	1.124	255	300	435
Dut (1)	26.540	24.590	22.330	18.975	19.100
Dut (2)	1.338	774	361	245	261
Üzüm (1)	2.540	2.501	2.489	2.815	-
Üzüm (2)	20.159	22.032	14.889	16.102	-
Şeftali (1)	53.675	47.660	37.180	40.960	40.978
Şeftali (2)	1.262	1.377	644	734	1.074

Kaynak: TÜİK 1982, 1993, 2002, 2009, 2015

Genel olarak, Edirne ilinde toplam ekili araziler ve toplam üretime dair istatistikler incelendiğinde ekili alanların 1980 ve 1990 arası arttığı ancak sonrasında azalmaya başladığı görülmektedir. Buna karşın üretimde ise 1980'den 2015'e kadar sürekli bir artışın olduğu görülmektedir. Bu durum verim artışı ve bunu mümkün kılan tarımsal mekanizasyon, yeni tohum çeşitleri ve girdi kullanımıyla ifade edilebilir. Ancak bu durum tahıllar, yağlı tohumlar, sanayi bitkileri, baklagiller ve sebze-meyveler özelinde incelendiğinde ekili arazi ve üretime dair farklılıklar görülmektedir.

Toplam tahıl ekili alanların 1980 yılından 2000'ne arttığı ancak daha sonraki yıllarda sabit kaldığı ya da düştüğü görülmektedir. Buna karşın tarımsal üretimin ise verimlilikle birlikte devamlı attığı görülmektedir. Bu noktada yeni çeşit ıslahları ve ileri tarım teknikleri ile çeltik ve mısır önemli bir yere sahiptir. Ayrıca, Edirne'deki ekili arazinin en az %60'ını tahıllar oluşturmaktadır. Tahıl ürünleri içinde buğday, çeltik ve mısır ilk üçte yer alır. Tahıl üretiminde en çok buğday Edirne merkez ilçenin köylerinden elde edilirken çeltikte İpsala, Meriç ve

Uzunköprü, mısırdan da Uzunköprü ve merkez ilçe kırsalı öne çıkmaktadır (TÜİK, 1982:94).

Verimliliği ve fiyatı sayesinde çeltik Edirne’de tahıllar içinde en yüksek ekonomik değere sahiptir. Ayrıca, çeltik tarımı, çiftçileri diğer ürünlere kıyasla daha çok mekanizasyona, kredi kullanmaya ve tarımsal girdi kullanmaya yönlendirmektedir. Hatta Edirne’de tarihsel olarak bir çeltik kültürü de vardır. Osmanlı döneminde Lala Şahin Paşa’nın denetiminde Edirne Filibe’de çeltik ekimi yapılmıştır (İnalcık, 1982:70). Cumhuriyetten sonra ilk çeltik 1934’te Atatürk’ün yakın arkadaşlarından Bekir Kara tarafından Enez- İpsala ovasında ekilmiştir (Vatandaş, 27 Ocak 1977). Edirne’de 1950-1965 arası daha çok tarımsal mekanizasyona ve ekonomik güce sahip büyük çiftçiler tarafından ortakçılık yoluyla ekilen çeltik 1970’lerden sonra çeltik fiyatlarının yüksekliği, küçük çiftçiyi örgütleyen sulama kooperatifleri ve küçük çiftçilerin traktör sahibi olmaya başlamasıyla küçük çiftçiler tarafından da ekilmeye başlanmıştır. Çeltik bir tür tarımsal hizmet kooperatifi olan sulama kooperatifleri aracılığıyla küçük köylüyü örgütleyen yegâne üründür. Ancak 2001 krizinden sonra yükselen elektrik fiyatları sulu tarım yapan çiftçilerin maliyetlerini arttırıp kazançlarını düşürdüğünden çiftçiler bankalara daha çok borçlanmak zorunda kalmışlardır. (TBMM Zabıt Ceridesi 2 Temmuz 2003). Meriç ovası 1940’larda dut bahçeleri, mısır ve fasulye tarlaları ve bataklık sazlıklarla kaplıyken 1950’lerin sonunda ağırlıklı olarak ayçiçeği ve mısır tarımına 1974’ten sonra ise ağırlıklı olarak çeltiğe açılmıştır. 1990 ve 2000’lerde Edirne’de yaşanan su sorunu ve yaban domuzlarının mısır tarlalarına yaptığı zararlar çoğunluğu hayvan yemi ihtiyacı için ekilen mısır ekim alanları yerini yine bir hayvan besini olan arpa ve çok daha karlı bir ürün olan çeltiğe bırakmıştır.

Edirne’de tahıllardan sonra en büyük pay yağlı tohum bitkilerine aittir. Genel anlamda yağlı tohumların 1990’na kadar ekim alanı artarken 2015’e değin bir düşüşe geçtiği görülmektedir. Ayçiçek ekim alanlarındaki düşüş sınırlı kalsa da asıl ekim alanı daralan susam olmuştur. Bunda, pazara yönelik üretimde Edirne tarımında yaklaşık 70 yıllık geçmişi olan ayçiçeği 1966’da Trakya Birlik Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifi’nin Genel Müdürlüğü’nün de Edirne’de kurulmasıyla Edirne ayçiçeği üretiminde çiftçi örgütlenmesi, tarımsal üretim ve pazarlama düzeyinde büyük bir atılım sağlamıştır. Ayrıca, susamın daha emek yoğun bir üretim gerektirmesi, ayçiçeğinin biçerdöverlerle hasat edilmesi ve piyasa koşulları ayçiçeğini daha öne çıkartmıştır.

Edirne’deki endüstri bitkileri ekim alanlarının % 95’i şeker pancarıdır. 1920’lerden beri Uzunköprü’de Ergene ovasındaki sulama imkânları ve Uzunköprü’yü Alpullu Şeker Fabrikasına doğrudan bağlayan demiryolları sayesinde şeker pancarı daha çok yetiştirilmekteydi. Ancak 2000’lerin başında IMF talepleriyle gerçekleştirilen Şeker Yasası ve günümüzde şeker fabrikalarının özelleştirilmesi ülke genelinde olduğu gibi Edirne’deki üretimi de azaltmıştır. Ergene ovasındaki şekerpancarı ve mısır tarlalarına su harcamaktansa çiftçiler daha karlı bir ürün olan çeltiğe yönelmişlerdir.

Yemeklik tane baklagillerden ise en çok ekilen fasulyedir. En çok üretim Meriç İlçesi kırsalındadır. Ovada çeltik ekimi yapılmayan yerlerde fasulye veya mısır

ekilmesi üretimi arttırmıştır (TÜİK, 1982:94). 2007 yılında ise baklagillerin ekim alanları gerilemiştir. Bunun en önemli sebebi ildeki çiftçilerin su gerektiren ve iklimden etkilenen ürünlerden ziyade ambarda depolanabilen ve borsada pazarlama imkânı olan buğday, çeltik ve ayçiçeği gibi ana ürünlere yönelmesidir (TÜİK, 2009:19). Soğan sarımsak gibi yumru bitkilerin ekim alanının sınırlı kalmasının sebebi ise bu ürünlerin ticari tarımdan ziyade çiftçi hanelerinin ihtiyaçları için ekilmiş olmasıdır.

Edirne ilindeki sebze ekim alanları toplam tarım arazisinin % 2'si civarındadır. Sebzelere ise en çok kavun, karpuz ve domates yetiştirilmektedir. Serbest piyasa ekonomisi koşullarının yarattığı fiyat dalgalanmaları, coğrafi konumundan dolayı Edirne'de sebzelerin geç olgunlaşmış pazara girmesi, bazı aracı tüccarların ticaretteki usulsüzlükleri, kazancının net olmaması ve nehirlerdeki su kirliliği dolayısıyla sebze tercih etmemektedir. Örneğin hasadından tüketimine kadar 2 ay satışların olduğu karpuzda en çok kazanan da aracılarıdır. (Vatandaş,15 Ağustos 1995) Edirne'de 1970'den bugüne sebzeçiliği ile ünlü bir köy olan Uzunköprü'nün Kırkkavak Köyü'nün sebze yetiştiriciliğinde hava koşullarının etkisi, köylerde azalan nüfus dolayısıyla köydeki daha genç yaşta olan ve daha iyi tarımsal mekanizasyona sahip çiftçi hanelerinin bu işi yaptığı görülmektedir. Kırkkavak köylülerinin ürünleri karşısındaki en büyük rakip ise Uzunköprü'de 2000'lerde sayıları daha da artan hiper ve süper marketlerin sebze reyolları olmuştur.

Ceviz, badem, üzüm ve dut Edirne meyveciliğinde öne çıkan ürünlerdir. Edirne'de 16. yy'den beri bir ekonomik uğraş olan ipekböcekçiliği dolayısıyla ovada dut bahçeleri mevcuttur. Ancak 2000'lerden sonra ekonomik kazanç faktörü dikkate alınarak meyveciliğin geliştirildiği görülmektedir. Bu bağlamda köylerdeki hazine arazilerinin Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından hem ağaçlandırmayı teşvik hem de köylünün ekonomik refahını arttırmak için bazı köylerde gerçekleştirdiği ceviz, şeftali ve badem gibi meyveleri teşvikiyle il genelindeki meyve sayısı artmıştır. Badem ve badem ezmesi Edirne'nin tarım tarihinde önemli bir üne sahip olsa da ceviz çeşitlerinin Edirne'nin karasal iklimine daha uygun olup bademe oranla daha yüksek bir verimi vardır. Örneğin, 2000'den sonra Atatürk Ceviz Ormanlığına sahip olan Meriç İlçesi Rahmanca Köyü'nde diğer ürünlere oranla daha az emek ve sermaye ile en kazançlı tarımsal üretim ceviz yetiştiriciliği olmuş ve ceviz üretimi Rahmanca Köyü'nün son yıllardaki sermaye birikimi ve iktisadi kalkınmasında önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, Edirne'deki yemiş ağaçları içinde şeftali, erik, elma ve armut gibi ürünlerin yanında badem, ceviz, dut ve üzüm önemli yer tutar. Edirne bağcılığında ise şarap yapımının yanı sıra Atatürk'ün de 1930'larda bir Kırklareli ziyaretinde "Trakya'nın milli içeceği" olarak adlandırdığı yöreye has hardaliye yapımı öne çıkmaktadır (Trakya Demokrat, 10 Mayıs 2013).

Genel olarak bu tablo incelendiğinde Edirne ilindeki hayvan varlığının azaldığı görülmektedir. Bu azalış manda, öküz, kümes hayvanları ve ipekböcekçiliğinde çok belirginken koyun ve keçi kısmen daha sınırlıdır. Ancak sığır besiciliği olarak inek ve dana sayılarında ya da arı kovanı sayılarında ise 2007 yılı hariç tutulursa belirtilen tarihler arasında düzenli bir artış olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Yıllara Göre Edirne İlindeki Hayvan Sayıları (1980-2015)

Hayvan Türü	1980	1990	2000	2007	2015
İnek-Dana	90.906	114.625	175.520	144.677	154.726
Koyun	381.320	296.730	105.580	199.734	288.917
Keçi	90.810	57.030	34.450	39.521	57.717
Manda	17.375	2.476	160	78	78
Öküz	676	262	-	-	-
Kümes Hay.	468.876	434.203	375.500	303.094	298.585
Arıkovanı	26.100	31.328	49.172	43.412	54.185
İpekböceği Kutu	1.344	1.455	-	-	-
Yük Hayvanı	880	3.980	2.330	1.698	1.718

Kaynak: TÜİK 1982, 1993, 2002, 2009, 2015

Geniş mera alanlarına sahip Edirne’de büyükbaş hayvancılık oldukça gelişmiştir. Bunda pazar imkânları önemli bir sebeptir. Nitekim ilde üretilen inek sütü Lüleburgaz’daki süt endüstrileri tarafından günlük alınmaktadır. İnek sütü başta ambalajlı süt, peynir ve yoğurt yapımı olmak üzere gıda sanayinde kullanıldığından ihtiyacı arttırmıştır. Kapitalist üretim koşullarının yanında bunda ildeki veterinerlik hizmetleri, modern koşullardaki hayvan bakım yerleri ve ildeki geniş mera ve otlakların etkisi büyüktür. Buna karşın artık tarla işlemede kullanılmayan manda ve öküz varlığı neredeyse hiç kalmamıştır.

Arıkovanı sayısı ise 1980’lerden 2000lere doğru 26.100’den yaklaşık 50.000’ne yükselmiştir. Bunda artan bal fiyatlarının yanı sıra ilin arıcılığa elverişli olması da vardır. Bunun yanı sıra Edirne’de 19. yy boyunca ve 20. yy ilk çeyreğindeki savaşlardan zarar gören dut bahçeleri ve ipekböcekçiliği 1934’te Trakya Umumi Müfettişliğinin kurulmasından sonra müfettiş Kazım Dirik’in bürokratik girişimleriyle yeniden canlandırılmıştır. Yetiştiricilere krediler verilmiş, ipekböcekçiliği kursları açılmış ve 1940’larda da kooperatif kurulmuştur (Burgaç, 2013:279). 1930’lardan beri özellikle Meriç ilçesinde önemli bir ekonomik uğraş olan ipekböcekçiliği ile ilgili 1990 yılı başlarında 1.455 kutu ile üretim yapıldığı, 1995 yılında ise bunun 67 kutuya düştüğü ve 2000’lerde ise ipek böceği üretim faaliyetlerinin neredeyse sona erdiği görülmektedir (TÜİK, 1993; TÜİK, 1997). Bu durum pazara yönelik üretim yapan çiftçi hanelerinin yoğun tarım ilacı kullanmaları sonucunda ipekböceklerinin ölümü ile açıklanabileceği gibi ipekböceğinin yoğun ve büyük bir itina gerektiren bakım döneminin çeltik ekim ve bakım dönemine rastlaması ve ipekböcekçiliğinin karlı bir iş olmaktan çıkmasıyla da açıklanmaktadır. 2001 yılında Bursa Koza Satış Kooperatifi Birliği yetkilileri de 1996’dan itibaren Trakya’da koza üretiminin birden düştüğünü belirterek bunun bir başka nedeninin ise bir buğday zararlısı olan süneye karşı yapılan ilaçlama olduğunu söylemişlerdir (Edirne Haber, 19 Şubat 2001).

Tablo 4. Tarımsal Mekanizasyonda Kullanımına Göre Seçilmiş Bazı Tarım Aletleri Sayısı (1980-2015)

Tarımsal Alet	1980	1990	2000	2007	2015
Traktör	13.770	21.005	22.056	23.483	23.719
Biçerdöver	479	593	-	707	729
Römork	13.518	20.265	24.655	24.932	25.673
Selektör	51	23	128	185	138
Pancar Sökme Mak	17	5	13	10	18
Karasaban	2.325	353	-	-	-
Hayvan pulluğu	7.150	3.040	-	373	229

Kaynak: TÜİK 1982, 1993, 2002, 2009, 2015

1980'lerden bugüne gelişen teknolojiyi takip eden işgücü maliyetini azaltarak daha büyük arazileri işleyen ve ürün çeşitliliğine uygun makineleşmenin arttığı görülmektedir. Buna karşın eskiden sıkça ihtiyaç duyulan motopomp, karasaban ve hayvan pulluğu gibi ekipmanın sayıca giderek azaldığı görülmektedir.

4.3. Edirne'de Küçük Üreticilerin Varlığını Sürme Stratejileri

Noeliberal dönemde Edirne'de sosyal ve ekonomik varlığını büyük bir emek ve fedakârlıkla devam ettirmeye çalışan birçoğu orta yaşın üzerindeki çiftçiler küçük meta üreticisi olarak üretim yapmaktadır. Her ne kadar toprak işlemede ve üretim sürecinde modern tarım yöntemlerinden bahsedilmiş olsa da küresel ısınmanın sıkça zikredildiği günümüzde iklim ve hava koşulları verimlilikte çok belirleyici bir öneme sahiptir. Zamansız yağabilecek bir yağmur veya dolu, oluşabilecek bir sis ya da yangın çiftçinin bir yıllık geçimini sağlayacağı ekonomik kazancında büyük kayıplara mal olmaktadır. Bu durum küçük çiftçileri son derece endişelendirdiğinden çiftçiler tarımsal verimlilikte ve kazançlarında iklim koşullarını önemsemektedirler. Ancak yine de son dönemlerde artan tarım sigortası ile bir ölçüde doğal afetler durumunda çiftçiler kendi ekonomilerini garanti altına almaya çalışmaktadır.

Küçük üreticiler ettikleri ürünlerin tohum maliyetinden, gübre-mazot ve ilaç girdilerine ve hatta pazarlamasına kadar serbest piyasa ekonomisi şartlarıyla rekabet etmektedirler. Dövizdeki kur dalgalanmalarıyla artan maliyetler karşısında azalan karlılıkları dolayısıyla çiftçilerin her geçen gün borç sarmalı içinde tarıma olan güvenleri bir belirsizliğe doğru sürüklemektedir. Örneğin 1981 yılından beri Bakanlar Kurulu kararıyla kimyasal gübrelerin satışı serbest piyasa koşullarındadır (Hudut, 3 Eylül 1981). Çiftçilerin sorunları arasında kuraklık ve dolu gibi olumsuz hava şartları, ürünü değer fiyatından satamamak, tarım ürünleri satışında örgütsüz kalmak ve hasat dönemlerinde fiyatları düşüren ithalat politikaları bulunmaktadır. (Vatandaş, 25 Eylül 1995; Önder, 25 Mayıs 2000).

Bu şartlarda küçük meta üreticileri bir geçim mücadelesi veriyorken bir sonraki sene de tarlasını ekebilecek sermayesi için bir kaynak arayışına girmektedir. Devletin ürün ve tarımsal girdi desteklemeleri ise yetersizdir. Bu genelde dört

şekilde olur. Birinci olarak çoğunluğu henüz emekli olmamış ortalama 50 yaş altı çiftçiler Tarım Kredi Kooperatifleri, Ziraat Bankası ya da Ticari (Özel) bankalardan faizli krediler alarak üretim yapmaktadır. Bu aynı zamanda serbest piyasa koşullarına maruz kalarak faizle bir borçlanma olduğu için köylünün gelirini daha da düşürerek emeğini değersiz kılmaktadır. Bu çiftçi hanelerinin yıl boyu harcadıkları emek kar yapmaktan ziyade aldıkları banka borçlarını hasat dönemi ürünü satıp ödemek şeklinde olur. Hatta 21. Dönem Edirne milletvekili Evren Bulut 30 milyon çiftçinin açlık sınırında olduğunu ve çiftçinin zengin olmak için değil geçinmek için ürettiğini belirtmiştir. (Önder, 20 Aralık 2000) Birçok köylü kar yapmaktan ziyade banka borçlarını ödemek ve artan maliyetler karşısında daha fazla ekonomik zarara uğramamaya özen göstermektedir. Bu çiftçiler borçlarını ödeyemediklerinde bir başka bankadan borç alarak borcu borç ile kapatmaya çalışmakta ve bir borçlanma sarmalı içine girmektedirler.

İkinci olarak, köylerde çiftçilikten emekli olmuş ya da İstanbul'da çalışıp emekliliğinde köye dönmüş olanlar ise üretimde sermaye olarak emekli maaşlarını bir sermaye olarak kullanmaktadırlar. Bu da onların banka ya da kooperatiflere olan borçlanmalarını önlerken tarımdan elde ettikleri kazançlarıyla da geçimlerini sağlamaktadırlar. Ancak şehirden gelip de köye yerleşen emeklilerin birçoğu küçük çapta kendi ihtiyaçları oranında üretim yapmaktadır. Bu bir anlamda köyde yaşayıp da tarımdan uzaklaşmanın örneklerinden biri olarak görülmektedir.

Üçüncü olarak ise hayvancılık ve meyvecilikten elde edilen ek sermayedir. Edirne'nin ekili arazilerinin çoğunu buğday, ayçiçeği ve çeltik oluşturmaktadır. Edirne tarımında kullanılan tarımsal girdilerin büyük çoğunluğu da bu ürünlere harcanmaktadır. Bu ürünlerin tercih edilmesinde iklim, maliyetler, pazar ve en önemlisi de çiftçiye göre depolanabilir ürünler olmasıdır. Ancak artan yem fiyatları karşısında çiftçinin hayvancılıktan elde ettiği karları azalsa da çiftçiler meralardan yararlanma ve mısır silajı, yonca ve fiğ gibi yan ürünlerle hazır yem tüketimini azaltmaktadır. Bunun yanı sıra Edirne'de 2000'lerde artan hayvan sayısı ve artan meyve ağacı sayısı bunun bir göstergesidir.

Son olarak da köyde yaşayıp kasaba merkezlerinde başka sektörlerde çalışarak elde edilen sermaye yoluyla tarımsal girdileri karşılamak da bir başka yöntemdir. Edirne'de yaşı daha genç olan çiftçileri şehirde yeni bir iş kurup ya da işte çalışmaya iten sebepler sosyal sigortaya sahip olmak, sigorta primlerinin düzenli ödenmesini sağlamak ve az da olsa ek aylık bir gelire sahip olmak şeklinde sıralanabilir.

Ancak daha ilginç olan ise küçük meta üreticilerinin buna rağmen üretime devam etmeleridir. Burada sorgulanması gereken köylerde düşük karlılıkla çalışan ve emeğinin tarımsal girdilerdeki maliyetler yoluyla tıpkı bir proletarya gibi sömürülmesine rağmen küçük çiftçi üç temel sebepten dolayı üretimin devamını sürdürmektedir. Birincisi, serbest piyasa ekonomisi şartlarındaki fiyat dalgalanmalarında ürününü harmandan sonra bir müddet bekletip fiyatların yükseldiği bir anda pazara sürmek ve uzun vadede kaybetse de kısa vadede en yüksek kazancı sağlamaktır. İkincisi ise köyde tarım ve hayvancılık dışında diğer meslek dallarının sınırlı oluşu ve çiftçilerin eğitim düzeyleri ile ilgilidir. Bu daha çok ilçe veya il merkezlerine uzak köylerde çiftçi tarlasını boş bırakmaktansa ya

kendisi işlemeyi tercih etmekte ya da kiraya vermek yoluyla tarla tarımını devam ettirmektedir. Üçüncüsü ise toplumsal sebeplerdir. Köyler nüfusun az olduğu genellikle insanların birbirilerini yakinen tanıdıkları geleneksel ve kültürel değer yargılarının güçlü olduğu yerlerdir. Bu yüzden köylerdeki çiftçi ailelerinin birbirleriyle ilgili toplumsal kanaatleri onların tarlalarındaki iş becerileri ve üretim kapasiteleri üzerinden olmaktadır. Nitekim toprağın önemli bir sermaye oluşu köyde sadece ekonomik güç sağlamakla kalmaz, aynı zamanda çiftçi hanelerinin toplumsal düzeyde saygınlıklarını ve köy idaresindeki etkilerini de arttırmayı sağlamaktadır.

Her ne kadar köy daha geleneksel üretim ilişkileri içinde okunmaya çalışılsa da neoliberalizm köylerdeki çiftçi hanelerinin sosyal ve ekonomik yaşam standartları, gelir düzeyleri ve mevsimsel olarak yaşadıkları mekânlar üzerinde değişikliğe sebep olmuştur. Ancak küçük çiftçilik de bu süreçte kendi içinde bir bölünme yaşamış ve farklılaşmıştır. Bu, dönüşümün kazananları ve kaybedenleri olarak da görülebilir. Tarımın en önemli sermayesi olan toprak 1970'lere kadar ülke genelinde Toprak Reformlarıyla dengeli olarak dağıtılmaya çalışılırken, bugün ise küçük parçalı arazilerin artan maliyetleri, kırsaldan yaşanan göçler ve azalan doğurganlıkla gittikçe yaşanan çiftçi nüfusu ve neoliberal dönemde tarım ekonomisine dair ümitsizlik içinde toprak dağılımı gittikçe dengesizleşmektedir. Neticede tarım arazisi satın alarak işletmelerini büyüten aileler bu dönüşümün kazanan tarafı olmaktadır. Buna karşın, topraklarının bir kısmını, sağlık sorunları, emeklilik primleri ya da kentlerde yeni gayrimenkuller satın almak için satıp daha da küçülen tarım işletmeleri de kaybeden taraftır. Bu toprakları satın alanlar köy içinde ekonomik durumu daha iyi olan diğer küçük ve orta ölçekli üreticiler olduğu gibi 2000 sonrası internet ve gelişen emlak sektörü vasıtasıyla yurdun değişik bölgelerinden değerinin çok üstünde fiyatlarla Edirne kırsalından arsa ve tarım arazisi alanlar da olmaktadır. Köy içinde toprak satın alan ailelerin en önemli özelliği ise çift çeker traktör, biçerdöver ya da tarımsal faaliyetlerde kullanılan çeşitli tarım alet ve ekipmanlarına sahip olmalarıdır. Ancak kendi ihtiyacı için yaptığı üretimin yanında bir nebze olsun pazara yönelik üretim yapan küçük çiftçiler tarım arazileri azalsa bile emekli maaşları ya da tarım dışı gelirleriyle var olmaya devam edeceklerdir. Küçük çiftçiliğin devamlılığını sağlayan bir diğer unsur ise atadan miras toprağa atfedilen anı değeri dolayısıyla çok az da olsa bu toprağı elinde tutma hassasiyetidir. Ancak miras paylaşımında yaşanan anlaşmazlıklar sonucu topraklarını tamamen satan aileler de vardır.

4.4 Edirne'de Tarım ve Çevresel Kirlilik

Tarım yalnızca Pazar mekanizması değil aynı zamanda sanayi sektörü ile oldukça bağlantılıdır. Edirne özelinde bu durum en iyi Ergene ovasındaki çevre kirliliği üzerinden görülebilir. Yıldız Dağlarındaki doğal su kaynakları ve derelerden doğan 283 km uzunlunda 12.000 km² olan Ergene havzası 10.730 km² drenaj alanına sahip olup Ergene Nehri Türkiye'de su kirliliğinin adeta sembolü durumundadır. Ergene Havzasında 68 Belediye ve 1.500.000 nüfus bulunmaktadır. Meriç ve Tunca Nehirleri Bulgaristan'ın kirliliğini Edirne'ye taşıdığı gibi Ergene'de Tekirdağ'ın Çorlu ve Çerkezköy ilçeleri ile Kırklareli'nin Lüleburgaz ilçesinde bulunan

yaklaşık 900 işletmenin sanayi kirliliğini Edirne'ye taşımaktadır. Su kirliliği çoğunluğu 1. ve 2. sınıf tarım arazisi olan 700.000 dekar tarım alanında tuzluluk, çoraklaşma ve 120 m'ye kadar yer altı su tablalarında kirliliğe neden olmaktadır (TBMM Zabıt Ceridesi, 17. Aralık 2002; TBMM Zabıt Ceridesi 8 Şubat 2012). Ayrıca Pehlivan köyü, Hayrabolu ve Uzunköprü'de ki evsel atıklar nedeniyle kirlenerek Meriç'in Adasarhanlı Köyünün güneyinde Meriç Nehri'ne dökülen Ergene Nehri 4. derece kirlilikte olup tüm Trakya vilayetlerinin ortak çevre kirliliği sorununu teşkil etmektedir. Tarihsel süreçte Ergene'deki su kirliliği Çerkezköy ve Çorludaki deri, tekstil ve kâğıt sektörlerine ait organize sanayilerin kuruluş tarihi olan 1973 yılından itibaren gündemde yerini korumaktadır (TBMM Zabıt Ceridesi, 3 Aralık 2002). 1985'ten bugüne Ergene ovasında bir master planının yapılmaması, sanayi alanlarıyla tarım alanlarının net olarak birbirinden ayrılmayışı ve rant peşinde koşan bazı girişimcilerin varlığı bugün Ergene'deki kirliliği bu noktaya getirmiştir. Nehir sularındaki kirlenmenin insan sağlığı, tarım ve balıkçılığı tehdit ettiğini nehirlerin sanayicilere peşkeş çekildiğini söylemektedir (Vatandaş, 8 Ağustos 1995).

Su kirliliği hem Ergene havzasında ikamet eden 800.000 hem insanın sağlığını hem de Ergene ovasında yetiştirilen çeltik, ayçiçeği ve şekerpancarı gibi tarım ürünleri ya da hayvansal besinlerin tüketimi yoluyla da diğer insanların sağlığını olumsuz yönde etkilemektedir. Ayrıca tarım ekonomisi açısından düşünüldüğünde bir yandan Ergene Ovası'nda ayçiçeği ve çeltik üretim alanlarını kısıtladığından pirinç ve yağda ithalatımızı arttırmakta diğer yandan ise Ergene kirliliği yüzünden bu bölgedeki pirinçlerde ağır metal olduğu yönünde spekülasyonlar yapılmakta ve çiftçi bin bir emekle ürettiği ürününü pazarlamasında sıkıntı yaşamaktadır. Neticede fabrikatörler kar yapıyorken bu işin bedelini Uzunköprü, Meriç, İpsala ve Enezdeki çeltik üreticileri ödemektedir. Yaz aylarında suyun debisinin azalması sonucu tek bir canlının dahi yaşamadığı Ergene Nehrine DSİ'nin aldığı tek önlem nehir yatağına temiz baraj suyu bırakmaktır (Vatandaş, 16 Aralık 1996). Ergene Nehrindeki su kirliliği sonucunda çevre kirliliği, hızlı sanayileşme, az gelişmişlik ve yoksulluğu ortaya çıkarmaktadır (TBMM Zabıt Ceridesi, 17 Aralık 2002).

Mahalli idareler nezdinde Ergene için girişilen mücadeleler, 1999 yılında Çevre Bakanlığı ile Trakya Üniversitesinin ortak hazırladığı master planı kaynak yetersizliği ile sürüncemeye kalmış ve fabrikalara kesilen cezaların caydırıcı olmayışı sorunu günümüze kadar ulaştırmıştır. Ergene'nin temizlenmesi insan sağlığı ve ülke ekonomisi açısından çok önemlidir. Ergene'deki su kirliliği yüzünden Ergene Ovasında 70.000 dekar arazi çeltik ekilemediği için 50.000 ton çeltik kaybı olmaktadır (TBMM Zabıt Ceridesi, 3 Aralık 2002). Buna karşın Çevre Bakanlığı Ergene Havzasındaki fabrikalara arıtma tesislerinin kurulduğunu ve sürekli denetim altında tutulduklarını belirtmektedir. 2000'de 2.131 kez yapılan denetimde 55 fabrikaya, 2001'deki 1948 denetimde ise 11 fabrikaya cezalar kesilmiştir. Ergene kirliliğinin önlenmesi amacıyla 2002'de Trakya Üniversitesi ve Çevre Bakanlığı arasında 50 milyarlık bir proje imzalanmış ve konuyla ilgili 3 adet araştırma raporu hazırlanmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, 17. Aralık 2002).

Ergene Kirliliğine karşı yöre halkı nezdinde Yenice görece ve Adasarhanlı köylüleri Çevre Bakanlığı'na çevre yasasını ve devletin vatandaşlarına karşı anayasal haklarını hatırlatan bir basın toplantısı düzenlemişler ve iki köyün çiftçileri ilk önce çeltik sahalarındaki ekonomik kayıplarının karşılanması için Çevre Bakanlığına başvuru yapmışlardır. Ancak başvurularının reddi üzerine Çevre Bakanlığı aleyhine Edirne İdare Mahkemesinde tazminat davası açmışlardır. 1.5 yıl süren dava neticesinde mahkeme Çevre Bakanlığını köylülere tazminat ödemeye mahkûm etmiştir (Vatandaş, 6 Temmuz 1998). Karar emsal teşkil etmesi bakımından da son derece önemlidir. 2000'lerde köy ve kent arasında nüfus hareketliliğinin arttığı, tarım ve sanayi arasındaki sınırların daha çok muğlaklaştığı ve sonuç olarak artan çevre kirliliği koşullarında tarım yapmanın giderek zorlaştığı görülmektedir. Bir yanda kentleşmenin getirdiği sosyal refah ortamı ve ekonomik gelişmişlik kentsel alanlarda göz önündeyken kentlerin temel ekonomisi olan sanayileşmenin yarattığı çevre kirliliği kırsaldaki tarım yapılabilen toprakları bitirmektedir. Ancak şehirlerde tüketilen besinlerin birçoğunun ana maddesi köylerden geldiği için köyleri vuran çevre kirliliği besin zinciri üzerinden kentlilerin de sağlığını etkilemektedir.

5. Sonuç

Sonuç olarak, neoliberal sistemin aktörlerinin siyasi faaliyetleri ve çok uluslu şirketlerin ülkelerin tarımı üzerindeki olumsuz etkileri Türkiye ölçeğinde ve özellikle de mikro düzeyde Edirne özelinde açıkça görülmektedir. Edirne'deki küçük çiftçilerin sosyo-ekonomik varlıklarını sürdürebilmek için demografik olarak bilinçli ve istekli olarak yapılan göçlerle tepki verdikleri görülmektedir. Bunun neticesinde tarımda beşeri sermayenin gelecek nesillere tarımsal tecrübe ve kültür aktarımı zarar görmüş ve çiftçi yaş ortalaması giderek artmıştır. Sisteme uyum olarak da tarımsal yapılarda ürün deseninin değiştirildiğini pazar ekonomisinin şartlarına uymayan sektörler yok olurken tarımsal faaliyetleri devam ettirebilmek için meyvecilik ve arıcılık gibi tarımsal faaliyetler de geliştirilmiştir. Ürün pazarlamasında ise çiftçilerin neoliberal düzende risk ve belirsizlik koşullarında kazançlarını arttırma peşinde oldukları görülmektedir. Neoliberal sistem serbest piyasa mekanizması ile Edirne kırsalını çevresel, ekonomik ve sosyal açılardan küreselle bütünleşmiş kent odaklı ekonomilerle bütünleştirmiş ve Ergene örneğinde de görüldüğü gibi tarım ve sanayi sektörleri arasındaki sınırları muğlaklaştırmıştır. Neoliberalizm finansal ve ekonomik açıdan da tarımsal girdiler, kredi kullanımı ve ürün pazarlamasındaki fiyatlar yoluyla tarımı küresel ekonomik sisteme çekerek kırsal alanları kentlere bağımlı kılmıştır. Buna karşın, Edirne ilinde küçük meta üreticileri üretim süreçlerinde ve pazarlama noktasında yeteri kadar örgütlü değildir. Bu durum onları uluslararası şirketlerin belirlediği serbest piyasaya koşullarına daha çok maruz bırakmakta ve küçük üreticiler kendi üretimleri üzerinde denetim kuramamaktadır. Emekleri sömürülerek tıpkı kentlerdeki sanayi işçileri gibi çalışan yoksullar durumuna düşmektedirler. Bu durumda bölgedeki kooperatifleşmenin arttırılması, tarımsal yayım faaliyetleri arttırılarak çiftçilerin geleneksel tecrübeleriyle tarım eğitim metotları birleştirilerek küçük köylülerin bilinçlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca Ergene'nin bölgede

Okan CEYLAN

yarattığı çevre kirliliğinin insan salığı ve ülkemizin tarım ekonomisi üzerindeki tahribatı dikkate alınarak sorun acilen çözüme kavuşturulmalıdır.

Kaynakça

Resmi Belgeler

Edirne İli Çiftçi Kayıt Sistemi 2017

T.C TBMM Zabıt Ceridesi Dönem: 22, Yasama Yılı:1, Cilt: 1, 3 Aralık 2002

T.C TBMM Zabıt Ceridesi Dönem: 22, Yasama Yılı 1, Cilt: 1, 17 Aralık 2002

T.C TBMM Zabıt Ceridesi Dönem: 22, Yasama Yılı: 1, Cilt: 20, 2 Temmuz 2003

T.C TBMM Zabıt Ceridesi Dönem:24, Yasama Yılı: 2, Cilt: 13, 8 Şubat 2012

TÜİK (2014) *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları 2013*. TÜİK, Ankara.

TÜİK (2009). *Tarımsal Yapı Üretim Fiyat Değer 2007*. Ankara TÜİK Matbaası

TÜİK. (2002), *2000 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri: Edirne*. TÜİK, Ankara.

TÜİK. (2002), *2000 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri: Tekirdağ*, TÜİK, Ankara.

TÜİK. (2002). *2000 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri: Kırklareli* TÜİK, Ankara.

TÜİK. (1982), *Tarımsal Yapı ve Üretim 1980*, TÜİK Ankara

TÜİK. (1993), *Tarımsal Yapı ve Üretim 1990*. TÜİK, Ankara

TÜİK. (1997), *Tarımsal Yapı ve Üretim Fiyat Değer. 1995*. TÜİK, Ankara

TÜİK. (2002), *Tarımsal Yapı Üretim Fiyat Değer 2000*. TÜİK, Ankara

TÜİK (2004) *Tarım Sayımı 2001*, TÜİK, Ankara

TÜİK (2015) “Bitkisel Üretim” <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=92&locale=tr>, (19.09.2018)

TÜİK (2015) “Hayvancılık” <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=101&locale=tr>, (19.09.2018)

TÜİK (2015) “Tarım Ekipman”,

<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=134&locale=tr>, (19.09.2018)

TZOB(207-2011)Raporu, <https://www.tzob.org.tr/zirai-iktisadi-raporlar#>, (19.09.2018)

Kitap-Makale

Aysu, A. (2008), *Küreselleşme ve Tarım Politikaları*, Su Yayınevi, İstanbul.

Burğaç, M. (2013), *Türkiye Umumi Müfettişliklerin Kurulması ve Trakya Umumi Müfettişliği*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

Gaytancıoğlu, O. (2009), *Türkiye’de ve Dünya’da Tarımsal Destekleme Politikası*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul.

İnalçık, H. (1982), “Rice Cultivation and the Çeltükçi Reaya System in the Ottoman Empire”. *Turcica* 14:71-80

İncekara, A., Mutlugün, C. B. (2016), “Türkiye’de Neoliberal Ekonomi Politikaları Sürecinde Gelir Bölüşümü ve İktisadi Büyüme İlişkisinin Analizi,” *International Conference on Eurasian Economis*: 358-368.

Kentel, F., Emre, P. (2017), *Kır Mekânının Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Dönüşümü*, Yayınlanmamış Araştırma Raporu, İstanbul

Keyder, Ç., Yenal, Z. (2013), *Bildiğimiz Tarımın Sonu*. İletişim Yayınları, İstanbul

Öztürk, Ö., Kart, E. (2017), “Tarımda Neoliberal Mülküzleştirme: Tohum Patentleri,” *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi* 1, (20): 143-175

Özüğurlu, M. (2013), *Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı*, Nota Bene, Ankara

Pamuk, Ş. (2012), *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Yerel Basın

Edirne Haber, 19 Şubat 2001

Hudut, 3 Eylül 1981

Önder, 25 Mayıs 2000

Önder, 20 Aralık 2000

Trakya Demokrat, 10 Mayıs 2013

Vatandaş, 27 Ocak 1977

Vatandaş, 6 Temmuz 1998

Vatandaş, 16 Aralık 1996

Vatandaş, 8 Ağustos 1995

Vatandaş, 25 Eylül 1995

Vatandaş, 15 Ağustos 1995